

Тетяна Зотова

ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ XVI–XVII СТ.

У статті проаналізовано основні етапи становлення та функціонування вірменської громади в Кам'янці-Подільському. Акцентується увага на статусі міста й засадах самоврядування. Визначені особливості торговельної та ремісничої діяльності вірменської громади в період XVI–XVII ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, вірменська громада, цехова організація, торгівля.

За свідченнями джерел на початку 30-х років XV ст. Кам'янець був головним містом Подільського князівства у складі Великого князівства Литовського, з 1434 і до 1672 рр. — центром однойменного воєводства, кам'янецького староства й повіту під юрисдикцією Корони Польської. Згідно з Бучацькою угодою 1672 р. Кам'янець слугував столицею кам'янецького ейялету Османської імперії, а в 1699 р. місто повернулося до складу володінь Речі Посполитої. За таких обставин воно зазнало різних демографічних, конфесійних та культурних впливів.

Специфікою Кам'янця була наявність у місті різних етнічних громад, серед яких помітно вирізнялася вірменська. Тому **мета статті** — з'ясувати становлення та функціонування вірменської громади в XVI–XVII ст. та огляд економічних привілеїв для вірменської громади. У статті виокремлені грамоти й документи, пов'язані з торгівлею та цеховою організацією вірмен.

Важливим чинником у статусі Кам'янця стало надання йому Магдебурзького права. Немає єдиної думки щодо датування цієї події, проте дослідження останніх років дає підставу для обґрунтованого твердження. Так, М. Крикун, проаналізувавши грамоту Коріатовичів датував її 7 листопада 1374 р.¹ До аналогічного висновку схилився й М. Петров, зазначаючи наявність в той час у місті двох громад: української (руської) та вірменської². В. Михайловський відзначив той факт, що акт надання місту самоврядування є єдиним в Україні документом виданим «володарем незахідної традиції»³.

¹ Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства / М. Крикун // Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. — Львів, 2011. — С. 88–91.

² Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Петров. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 27–28, 213–214.

³ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVII століття / В. Михайловський. — К., 2012. — С. 30–31.

Першим дослідником, який звернувся до вірмен Поділля, був С.Г. Агонц (1740–1824). У своїй праці, виданій 1802 р. у розділі, присвяченому Польщі, він дає також опис Поділля і декількох його населених пунктів, у тому числі й Кам'янця⁴. Польський краєзнавець Вавжінець Марчинський у книзі «Статистичне, топографічне та історичне опис Подільської губернії з ілюстраціями і картами»⁵ також помістив цікаві відомості про вірмен Поділля. У дослідженні О. Пшездзецкого (1814–1871) «Поділля, Волинь, Україна, картини місцевостей і часів»⁶, зокрема у розділі, присвяченому Кам'янцю, автор досить детально описує вірмен, зазначає їхню активну роль в економічному житті міста, наводить короткий зміст отриманих вірменами привілеїв.

Професора Київського університету Св. Володимира М. Володимирського-Буданова (1838–1919) цікавило правове становище подільських вірмен. У своїй магістерській дисертації він присвятив вірменам Кам'янця окремий розділ⁷.

Польські історики А.-Ю. Ролле (1830–1894)⁸ та Ю. Сіцінський (1859–1937)⁹ також досліджували вірменську громаду на території сучасної України.

⁴ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — С. 8.

⁵ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczynski. — Wilno, 1820.—Т. 1.

⁶ Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow / A. Przewdziecki.— Wilno, 1841. — Т. 1. — 157 s.

⁷ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — С. 12.

⁸ Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878 — 381 s.; його ж. Zameczki podolskie ua kresach multanskich. — Warszawa, 1890.— Т. 1.— 308 s.

⁹ Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский / Е.И. Сецинский. — К., 1895. — 247 с.

У новітню добу до вірмен Поділля зверталися також Ф. Шевченко¹⁰, Я. Исаевич¹¹, М. Брайчевский¹², Я. Дашкевич¹³, В. Григорян¹⁴.

Окрім того, дослідник О. Гаркавець¹⁵ створив ґрунтовний доробок у дослідженні вірменської громади, переклавши та опрацювавши значну кількість документів та грамот з актових книг вірменського суду в Кам'янці.

У середньовічну добу значна кількість вірмен була змушена покинути батьківщину. Тривалий час вони проживали на Дону, звідки і переселилися на територію сучасної України¹⁶. Першу появу цього народу вірменські історики пов'язують з падінням держави Багратидів (886–1045) зі столицею в місті Ані. До XI — першої половини XII ст. відносять початки вірменської колонії в Києві, котра у вірменських, тюркських та вірмено-кипчацьких джерелах мала назву Манкерман¹⁷. Що стосується мови, то київські вірмени, як і кам'янецькі, судячи з цих актових книг, теж писали кипчацькою. Переселяючись до Кам'янця, вони перед місцевим судом склали присягу на підданство кипчацькою мовою.

У XIV–XVIII ст. вірменські поселення існували в Кам'янці, Язлівці, Барі, Могилеві, Рашкові та ін. Активність переселення вірмен на Поділлі пов'язана з наданням названим містам Магдебурзького права або привілеїв на право самоврядування, яке сприяло їх самоорганізації в національні громади. Вони мали свої ремісничі

організації, братства, суд, школи, займалися внутрішньою і зовнішньою торгівлею.

Наявність вірменської колонії в Кам'янці-Подільському засвідчується написом на оригінальній фундаційній плиті місцевої вірменської церкви св. Нікола (1398). Пізніше ця плита була вмурована у стіну нової будівлі. Її будівництво спочатку фінансував вірменський купець з виразним тюркським прізвищем Сінан Хутлубей. Кам'яна церква св. Нікола була завершена в 1577 р. Про це свідчить акт приймання від 27 жовтня, внесений у книгу вірменського суду Кам'янця-Подільського. Припускають, що два вірменських села на околиці Кам'янця — Великий й Малий Вірмени — засновані пізніше¹⁸.

З усіх названих вище вірменських поселень кам'янецька колонія була найбільшою. Якщо у Львові мешкало 60 вірменських сімей, то в Кам'янці, їх налічувалося близько 300 і, можливо, набагато більше, про що свідчать актові книги місцевого суду. Тут вірменам належала третина міста з власною ратушею, ринком, церквами, магазинами, притулком для бідняків, лазнею тощо¹⁹. Кам'янецькі вірмени орендували водяні млини, села, садиби, пасіки. У цілому це була велика, авторитетна, добре організована і міцна міська громада.

За свідченнями вірменина С. Баронча, у 1566 р. у Кам'янці було 900 вірменських будинків²⁰. Проте на думку Я. Дашкевича, названа кількість не відповідала дійсності, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. фіксує у місті лише 645 житлових споруд²¹.

Вірменський мандрівник П. Кафаенці теж зі значним перебільшенням наводить свідчення про кількість вірменських будинків у місті (400) у 1586 р.²² Наблизити до істини стосовно чисельної кількості вірмен нас може тариф подимний 1578 р., за яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків, третя частина яких належала вірменам²³.

Чимало авторів зазначає, що у 1344 р. Казимир III Великий надав самоврядування вірменам Львова й Кам'янця. Документально засвідчено, що цей король, останній з династії П'ястів, своєю грамотою від 17 червня 1356 р. затвердив право

¹⁰ Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII—XVIII вв. / Ф.П. Шевченко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (далее — ИСД). — Ереван, 1965. — Вып. II. — С. 93–100.

¹¹ Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я.Д. Исаевич // ИСД. — Вып. II. — С. 83–88.

¹² Брайчевский М.Ю. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М.Ю. Брайчевский // ИСД. — Вып. III. — Ереван, 1971. — С. 290–293.

¹³ Дашкевич Я.Р. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. // Историко-филологический журнал. — 1963. — № 4. — С. 115–130; його ж. Вірмено-половецькі джерела з історії України // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. — 1965. — № 2. — С. 66–74; його ж. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. // Историчні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вып. 4. — С. 129–171.

¹⁴ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980.

¹⁵ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії : каталог / О. Гаркавець. — К., 1993.

¹⁶ Гаркавець А. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу [Электронный ресурс] / А. Гаркавець — С. 587. — Режим доступа : <http://www.qypchaq.unesco.kz>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Сецинский Е.И. Указ. соч. — С. 195–199.

¹⁹ Гаркавець А. Загадочные украинские армяне... — С. 589. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.qypchaq.unesco.kz>

²⁰ Григорян В. Указ. соч. — С. 62–63.

²¹ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вып. 1. — С. 162.

²² Григорян В. Указ. соч. — С. 62–63.

²³ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. XVIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole, opisanie przez A. Jablonowskiego // Źródła dziejowe. — T. XIX. — Warszawa, 1899. — S. 62.

львівських вірмен на окремий суд за їхніми власними законами²⁴.

Перший свій привілей кам'янецькі вірмени отримали, ймовірно, від князів Коріатовичів у 1374 і 1393 рр. Це засвідчено привілеєм намісника Польської Корони Яна з Чижова 1443 р.²⁵. Остаточне самоуправління, закріплене юридично, кам'янецькі вірмени отримали в 1496 р., коли Ян I Ольбрахт королівською грамотою дозволив їм судитися за власними законами перед своїм вйтом і старійшинами, не підпадаючи під іншу юрисдикцію²⁶.

У літературі немає одностайності щодо початку діяльності вірменського суду на українських землях. Найбільш авторитетний збірник норм вірменського права — Судебник Мхитара Гоша — підготували в 1184 р.²⁷. Тому можна припустити, що вірмени, переселяючись і організовуючи свої громади на українських землях, використовували цей звід законів для врегулювання суспільних відносин серед одновірців, зокрема стосовно порядку створення та діяльності судів, здійснення судочинства²⁸. Аналіз Судебника Гоша та інших норм вірменського права свідчить про те, що з давніх часів існував інститут вірменського суду, який формувався зі старійшин вірменської громади²⁹. Судебник, латинський текст якого з численними виправленнями, доповненнями та обмежувальними коментарями був затверджений Сигізмундом I Старим у 1519 р., використовувався в кипчацькій і польській версіях 1523 р.³⁰

Цивільні й духовні органи вірменського самоуправління фіксували різного роду інформацію (позови, купівля, продаж, оренда тощо) у книгах та у вигляді окремих документів. Це могла бути єдина (для всіх видів справ) актова книга вірменського уряду, як, наприклад, у Кам'янці, що велася впродовж століть. Могли це бути і спеціалізовані книги — метричних записів, духовних справ (шлюбних контрактів та заповітів), касових записів тощо, як у Львові. Актіві книги Гієхів, що

про них нерідко згадується в інших документах, поки що не виявлено³¹.

Записи в актових книгах велися вірменською, вірмено-кипчацькою, латинською й польською мовами, а копії чи витяги з поданих до актів документів вносилися мовами оригіналів, зокрема й українською.

У Кам'янці вірменський вйтівський суд вів постійну боротьбу за свої привілеї. Приміром, у Кам'янецькій хроніці під 1565 р. повідомляється про смерть Грігора, сина Задіга, котрий 25 разів їздив до короля добиватися щораз нового підтвердження за вірменами наданих раніше прав³². Цей суд проіснував як повноцінна незалежна установа до 1786 р. Самостійність його була часами доволі значною. Про це свідчить той факт, що вірменський уряд у присутності представників кам'янецького магістрату міг надавати міццеве громадянство³³. Така незалежність, на думку Олександра Гаркавця, була пов'язана з самостійністю вірмено-григоріанської церкви.

Досить складним в історіографії залишається питання унії вірмено-григоріанської церкви. 26 квітня 1627 р. вірменська церковна та світська верхівки Львова разом з представниками вірменської громади Кам'янця, підписали угоду з Ніколом Торосовичем про визнання його своїм церковним ієрархом³⁴. Хоча тривалий час вірменська громада Кам'янця була проти такого рішення, врешті решт 1 жовтня 1666 р. у вірмено-григоріанській церкві св. Нігола службу правили за католицьким обрядом³⁵.

З усіх аспектів діяльності вірменської громади як жителів Кам'янця-Подільського найбільш відома транзитна торгівля між Сходом та Заходом, що здійснювалася за допомогою караванів³⁶.

Зростання міст, концентрація в них ремісничого виробництва сприяли розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Остання в Кам'янці зосереджувалася в основному в межах його майданів-ринків, а частково й на центральних вулицях, у будинках заможних купців. Міських майданів-ринків у цей період було три. Так, Ф. Кірик

²⁴ Akta grodzkie i ziemskie zczasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacyi śp. Alexandrahr. Stadnickiego. — Т. 3. — Lwów, 1872. — № 45.

²⁵ Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. — S. 147–148.

²⁶ Ibid. — S. 149.

²⁷ Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом / А.Н. Гаркавец // Кыпчакское письменное наследие. — Алматы, 2002. — Т. 1. — С. 14.

²⁸ Армянский судебник Мхитара Гоша [Электронный ресурс] ; пер. А.А. Паповяна. — Режим доступа : <http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qypchaq-Laws-342-445.pdf>

²⁹ Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом... — С. 14.

³⁰ Там само.

³¹ Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 22.

³² Кам'янецька хроніка (уривки) / переклад і коментарі О.І. Божка [Електронний ресурс] // Східний світ. — 2015. — № 3. — С. 126–144. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2015_3_16

³³ Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 12.

³⁴ Там само. — С. 205

³⁵ Там само. — С. 12–13.

³⁶ Осіп'ян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. / О. Осіп'ян // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 1999. — Вип. 2. — С. 92.

вважає, що Польський ринок з часу заснування (сер. XV ст.) стає в Кам'янці головним, його площа становила 4 га і була забудована спорудами різного призначення. У самому ринку по малому периметру були розташовані житлові й господарські будови з ратушею всередині, а також міські муровані ваги, на яких зважувалися всі привезені до міста товари. На ринковій площі знаходилися крамниці, склади текстилю і вин, пивниці, торгові ряди, склепи³⁷. Кам'янецьким купцям було дозволено торгувати всіма товарами по всьому Польському королівству без сплати мита, крім прикордонного, та податку на оборонні укріплення. Досить активною стає торгівля Кам'янця з Луцьком, Дубно, Любліном, Краковом.

Про обсяг товарообороту львівських та кам'янецьких вірменських купців певне уявлення дають такі свідчення. У 1574 р. кам'янецький купець Торос Крікорович уклав із краківським купцем Єндрісом Фугульбедром торговельну угоду на 1422 флорени³⁸. 1577 р. на спорудження нової будівлі вірменської церкви св. Нігола в Кам'янці, що збереглася донині, було витрачено 1653 флорени, з яких 1150 литовських флоренів (тобто 1725 польських злотих) пожертвував купець Андріас³⁹.

Більшість місцевих вірменів, однак, займалася не торгівлею, а ремісництвом або поєднували ці заняття. Так, згідно з податковими реєстрами 1407 р. 80 % львівських вірменів становили саме ремісники⁴⁰. У Кам'янці на початку XVII ст. існувало, крім купецького, і ще принаймні 4 вірменських цехи: шаповальський, шевський, золотарський та різницький. Завдяки знанню кримськотатарської і турецької мов, близьких до їхньої рідної кипчацької, а також обізнаності в турецьких і татарських справах вірмени часто залучалися до дипломатичних послуг — як перекладачі, радники, посередники, супроводжувачі або дипломати⁴¹.

Вірменські купці їздили в Кафу, Сучаву, Токат. Були на ярмарках Львова, Луцька. Відомі факти ведення торгівлі незможними купцями. Беручи кредити, вони залишали у заставу свої будинки. Так, суд вірменського магістрату вимагав від вірменського купця Авксента сплатити борг за товари у подвійному розмірі, оскільки термін угоди давно закінчився. Якщо заборгованість не буде погашена протягом двох тижнів, то за рішенням суду чоловік мав виселитися зі свого будинку. Відомо, що вірменський купець Саркіс Магдесі

із Кафи у 1619 р. залишив цінний товар (6 нових бляд, 3 нових відра і 2 килими) на певний термін зберігання у кам'янецького вїта за відповідну плату. У XVI ст. до Кам'янця з Молдавії привозили мед і віск. У 1636 р. було продано 7 557 кг. воску⁴².

Торгівля на неконтрольованих територіях була ризикованою справою, що спонукало вірмен об'єднуватися у каравани. Відомо, що на останні часто організовувалися напади. Щоб таких випадків було менше, організація караванів у місті здійснювалася заздалегідь, караван очолював караван-паша. У подорож до Османської імперії обирали переважно вірмен, які розумілися в мові, звичаях, традиціях та географії. Актові джерела вірменського суду першої половини XV ст. засвідчують, що каравани купців супроводжувалися охоронними грамотами.

Так, 5 серпня 1604 р. перед кам'янецьким вїтом вірменської громади Ніголом постав купець Голуб і сповістив суд про подорож до Османської імперії. Він просив надати йому привілеї, чинні в турецькій державі. Купцеві було видано 8 охоронних грамот, викладених вірменським письмом, на окремих аркушах. Голуб зобов'язався після повернення віддати грамоти до магістрату, а також «боронити своїх товаришів у труднощах під час поїздки»⁴³. В одній із грамот за 1615 р. йдеться про те, що «права, необхідні для поїздки до Османської імперії, були видані Міклошеві числом 12 грамот та окремо 5 грамот на переправу через Дністер». О. Гаркавець стверджує, що кам'янецька зовнішня торгівля не припинялася навіть у роки Хотинської війни 1621 р. Саме тоді турецькою адміністрацією було видано кам'янецьким вірменам від 8 до 13 охоронних грамот, що забезпечували їх безперешкодне пересування і торгівлю по всій території Османської імперії⁴⁴.

У зовнішній торгівлі кам'янецькі вірмени торгували переважно зі сходом. Як зазначає В. Григорян, перевага торгівлі зі сходом була зумовлена наступними обставинами. Вірмени знали ці країни, звичаї та обряди їх народів, деякі з них володіли кількома східними та європейськими мовами, за роки переселень здобули нецінний досвід здійснення далеких мандрівок, прекрасно орієнтувалися в складних ситуаціях, мали уявлення про грошові одиниці, ціни, митні збори на різних територіях⁴⁵.

⁴² Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV-XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 9. — С. 240.

⁴³ Гаркавець А. Каталог и тексты памятников армянским письмом... — С. 894-895.

⁴⁴ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 67.

⁴⁵ Григорян В. Указ. соч. — С. 69.

³⁷ Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienia Podolskiego / F. Kiryk // Kamieniec Podolski : Studia z Dziejów Miasta i Regionu. — Kraków, 2000. — S. 71.

³⁸ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 13.

³⁹ Там само. — С. 14.

⁴⁰ Там само. — С. 15.

⁴¹ Там само.

Матеріали судових актів засвідчують, що одним із основних товарів для вірменських купців були імпортовані тканини. Від цієї торгівлі вони отримували великий прибуток. У судових актах досить часто вживають такі види тканин, як абрум, тафій, мухаяр, сулар, хумиш⁴⁶.

Актові джерела засвідчують ще один аспект контактів у економічній площині — кредити. Комунікація в економічній сфері мала великий інтеграційний вплив. Адже міська економіка найкраще розвивається в умовах конкуренції, і цей аспект був потенційно конфліктним. Право мало цю сферу регулювати і не тільки в індивідуальному аспекті, але й у площині стосунків міжетнічних. І найважливішу компетенцію в цій сфері мав король. У 1460 р. відбувся спір між вірменами та міщанами щодо торгівлі сукном. Король засвідчив право городян католицького віросповідання на продаж сукна у своїй частині ринку індивідуальним клієнтам, у той час як вірмени могли продавати оптом і в роздріб перед своїми будинками на території вірменської юрисдикції⁴⁷. У 1469 р. королівський привілей підтверджував вірменам стародавні закони, звільняв шевців (шевський цех) від надзвичайних поборів⁴⁸.

У 1552 р. кам'янецькі вірмени на Пьотрковському сеймі отримали привілей на дозвіл торгівлі випічкою хліба, варінням пива, торгівлею медом та різними алкогольними виробами. Як зазначено в документі, вірмени нарівні з іншими громадянами Кам'янця всі тяготи переносять і податки сплачують⁴⁹. У 1553 р. король Сигізмунд Август звільнив міщан кам'янецьких, без урахування вірування та визнання, від поборів, а в 1555 р. — від оплати мит⁵⁰.

Вірменська громада Кам'янця в 1650 р. отримала привілей на вільну торгівлю на своєму ринку та інших вулицях міста. Остаточне зрівняння в правах з іншими громадами відбулося в 1665 р. привілеєм Яна Казимира⁵¹.

Огляд королівських привілеїв наводить на думку про те, що певні обмеження вірмен у торгівлі існували майже до кінця XVII ст. Вони не мали рівних прав з громадою міщан-католиків або ж етнічних поляків та русинів. Здається, за

⁴⁶ Акти Вірменського суду міста Кам'янця-Подільського XVI століття // Український історичний журнал. — 1964. — № 5. — С. 148.

⁴⁷ Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. — Warszawa, 2010. — T. XI. — S. 96.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid. — S. 97.

⁵⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego. — Lwów, 1884. — T. X. — S. 57.

⁵¹ Przeddziecki A. Op. cit. — S. 153.

таких обставин вірменська громада Кам'янця повинна б мати незначні доходи та вплив. Проте основним джерелом їхнього багатства була торгівля на землях Молдавії, Волощини, Османської імперії, Персії та Московії. К. Стопка з цього приводу висловлює цікаві припущення. На його думку, обмеження вільної конкуренції та забезпечення монополії на економічну діяльність у деяких сферах локального ринку для католиків стало певним фактором, що зрівняв їхні шанси щодо вірменської громади⁵². В іншому ж випадку результат призвів би до маргіналізації католиків у місті в економічному (торговельному) аспекті. Як не парадоксально, це був захист групи економічно слабшої, хоча при поверхневому спостереженні таке рішення скидається на любощання інтересів на користь правлячої групи⁵³.

У вірменських джерелах бракує відомостей щодо залежності вірмен від поляків чи русинів у площині трудових відносин. Однак є певна інформація про працю русинів та поляків на вірмен. Вірменський суд розглядав випадки, в яких відповідачами були вірмени. У 1561 р. Іван Русин, котрий служив у вірмена Хачіна, позивав на нього через невивплачені кошти за свою роботу. Після розгляду справи Хачін сплатив борг та одну гривню штрафу⁵⁴. У тому ж році шляхтич Квілінський зі «слугою своїм» подав позов до вірменського суду на вірменина Доброва, звинувативши того у вбивстві малолітнього сина свого слуги⁵⁵. Хлопчик був відданий на службу до Доброва. Свідки переконали суд, що дитина померла з природних причин.

У 1579 р. перед вїтом Голубом постали пан Закровський та Ганна, наймичка Нурсеса, сина Кіркора. Вона позивала Нурсеса, кажучи, «щодо наступного великодня я пішла до нього в найми, але в нього мені не сподобалося, і я пішла від нього, і зараз я прошу від нього, щоб він повернув мені мої власні речі, більше нічого від нього не прошу, хай тільки поверне моє власне...». Тут же Нурсес відповів і сказав, «що так, найняв я її до великодня, а я її речі не затримую, хочу повернути перед судом, що з її речей є в мене, а якщо хоче прийти й дослужити, то хочу дати їй решту...»⁵⁶. А Ганна сказала у відповідь, що «до нього я не піду служити, а так само нічого від нього більше не хочу, тільки нехай поверне моє власне...». Названий вище вїт присудив Ганні, щоб пішла, дослужила й одержала платню, а Нурсесові сказав не затримувати її речей⁵⁷.

⁵² Stopka K. Op. cit. — S. 98.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid. — S. 94.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 34.

⁵⁷ Там само. — С. 34–35.

Отже, виникнувши наприкінці XIV ст., вірменська громада справляла значний вплив на соціальні, економічні та культурні процеси у Кам'янці-Подільському. При наявній у неї «свободі» та автономії мали місце очевидні обмеження в торгівлі та ремеслі. Попри це вірмени в Кам'янці

були однією з найбагатших етнічних громад. Їхня «мобільність», знання мов та традицій східних територій зумовлювали торгівлю зі Сходом, що часто було недосяжним для купців інших міських громад.

ДЖЕРЕЛА

1. Акти Вірменського суду міста Кам'янця-Подільського XVI століття // Український історичний журнал. — 1964. — № 5. — С. 140–152.
2. Армянский судебник Мхитара Гоша [Электронный ресурс] ; пер. А.А. Паповяна. — Режим доступа : <http://www.qurchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qurchaq-Laws-342-445.pdf>
3. Брайчевский М.Ю. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М.Ю. Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Ереван, 1971. — Вып. III. — С. 290–293.
4. Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії : каталог / О. Гаркавец; відп. ред. Омелян Йосипович Прицак. — К. : Інститут української археографії, 1993. — 327 с.
5. Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом / А.Н. Гаркавец // Кыпчакское письменное наследие. — Алматы : Дешт-и-Кыпчак, 2002. — Т. 1. — С. 12–18.
6. Гаркавец А.Н. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу [Электронный ресурс] / А.Н. Гаркавец. — Режим доступа : <http://www.qurchaq.unesco.kz>
7. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — 256 с.
8. Дашкевич Я.Р. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. / Я.Р. Дашкевич // Историко-филологический журнал. — 1963. — № 4. — С. 115–130.
9. Дашкевич Я.Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я.Р. Дашкевич // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. — 1965. — № 2. — С. 66–74.
10. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. / Я.Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 129–171.
11. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 90–155.
12. Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я.Д. Исаевич // ИСД. — Вып. II. — Ереван, 1965. — С. 83–88.
13. Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воеводства / М. Крикун // Подільське воеводство у XV–XVIII століттях. — Львів, 2011. — С. 83–106.
14. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття / В. Михайловський. — Львів : Темпора, 2012. — 450 с.
15. Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — 2006. — Т. 9. — С. 241–257.
16. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Петров. — Кам'янець-Подільський, 2012. — 256 с.
17. Осіпян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. / О. Осіпян // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 1999. — Вип. 2. — С. 92–98.
18. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е.И. Сецинский. — К., 1895. — 241 с.
19. Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII–XVIII вв. / Ф.П. Шевченко // ИСД. — Вып. II. — С. 93–100.
20. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej. T. X., ed. Xawery Liske. — Lwów, 1884. — 275 s.
21. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878. — 381 s.; його ж. Zameczki podolskie ua kresach multanskich. — Warszawa, 1890. — Т. 1. — 308 s.
22. Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienna Podolskiego / K. Stopka // Kamieniec Podolski : Studia z Dziejow Miasta I Regionu. — Kraków, 2000. — S. 67–111.

23. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczyński. — Wilno, 1820. — T. 1. — 183 s.
24. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów / A. Przewdziecki. — Wilno, 1841. — 115 s.
25. Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka. // *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*. — T. XI — 2010. — S. 85–124.
26. *Zróżdła dziejowe* / pod red. A. Jabłonowski. — Warszawa : Gebethner i Wolff, 1889. — T. XIX. — 163 s.

REFERENCES

1. Akty Virmenskoho sudu mista Kamiantsia-Podilskoho XVI stolittia // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. — 1964. — № 5. — С. 140–152.
2. Armianskii sudebnik Mhitara Gosha [Elektronnyi resurs] ; per. A.A. Papoviana. — Rezhym dostupu : <http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qypchaq-Laws-342-445.pdf>
3. Braichevskiy M.Yu. Arhitekturnye pamiatniki armianskoi kolonii v gorode Kamentse-Podolskom / M.Yu. Braichevskiy // *Istoricheskie svyazi i druzhba ukrainskogo i armianskogo narodov*. — Yerevan, 1971. — Vyp. III. — S. 290–293.
4. Harkavets' O. Virmeno-Kypchatski rukopysy v Ukraini, Virmenii, Rosii : Kataloh / O. Harkavets; vidp. red. Omelian Yosypovych Pritsak. — K. : Instytut ukrayinskoï arkheohrafiï, 1993. — 327 s.
5. Garkavets A.N. Katalog i teksty pamiatnikov armianskim pismom / A.N. Garkavets // *Kypchakskoe pismennoie nasledie*. — T. 1. — Almaty : Desht-i-Kypchak, 2002. — С. 12–18.
6. Garkavets A.N. Zagadochnye ukrainskie armiane, kotoryie govoriли, pisali i molilis po-kypchakski i 400 let nazad napechatali pervuiu v mire kypchakskuiu knigu [Elektronnyi resurs] / A.N. Garkavets. — Rezhym dostupa : <http://www.qypchaq.unesco.kz>
7. Grigorian V. Istoriia armianskikh kolonii Ukrainy i Polshi (armiane v Podolii) / V. Grigorian. — Yerevan, 1980. — 256 s.
8. Dashkevich Ya.R. Armianskoe knigopechataniie na Ukraine v XVII v. / Ya.R. Dashkevich // *Istoriko filologicheskii zhurnal*. — 1963. — № 4. — S. 115–130.
9. Dashkevych Ya.R. Virmeno-polovetski dzherela z istorii Ukrainy / Ya.R. Dashkevych // *Naukovoinform. biuleten Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. — 1965. — № 2. — S. 66–74.
10. Dashkevych Ya.R. Administratyvni, sudovi i finansovi knyhy na Ukraini v XIII–XVIII st. / Ya.R. Dashkevych // *Istorični dzherela ta yikh vykorystannia*. — K., 1969. — Vyp. 4. — S. 129–171.
11. Dashkevych Ya. Rozselennia virmeniv na Ukraini v XI–XVIII st. / Ya. Dashkevych // *Ukrainskyi istoryko-heohrafichnyi zbirnyk*. — K., 1971. — Vyp. 1. — S. 90–155.
12. Isaevich Ya.D. K voprosu ob armiano-ukrainskikh svyaziakh na zapadnoukrainskikh zemliakh (XV–XVII vv.) / Ya.D. Isaevich // *ISD*. — Vyp. II. — Yerevan, 1965. — S. 83–88.
13. Krykun M. Vytoky povitovoho ustroiu Podilskoho voievodstva // *Podilskie voievodstvo u XV–XVIII stolittiakh* / M. Krykun. — Lviv, 2011. — С. 83–106.
14. Mykhaylovskiy V. Elastychna spilnota: Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI stolittia / V. Mykhaylovskiy. — Lvi v : *Tempora*, 2012. — 450 s.
15. Petrov M.B. Orhanizatsiia ta rozvytok vnutrishnoi torhivli Kamiantsia-Podilskoho u XV–XVIII st. / M.B. Petrov // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*. — 2006. — T. 9. — S. 241–257.
16. Petrov M. Misto Kamianets-Podilskiy v 30-kh rokakh XV–XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demohrafichnoho, etnichnoho ta istoryko-topohrafichnoho rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia. — Kamianets-Podilskiy, 2012. — 256 s.
17. Osipian O. Uchast virmenskykh kuptsiv z Halychyny, Podillia ta Bukovyny u yarmarkoviy torhivli Ukrainy v XVI–XVII st. / O. Osipian // *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*. — Kharkiv, 1999. — Vyp. 2. — S. 92–98.
18. Setsinskii Ye.I. Gorod Kamenets-Podolskii: istoricheskoe opisanie / E.I. Setsinskii. — K., 1895. — 241 s.
19. Shevchenko F.P. Armiane v ukrainskom kazatskom voiske v XVII–XVIII vv. / F.P. Shevchenko // *ISD*. — Vyp. II. — S. 93–100.
20. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej. T. X., ed. Xawery Liske. — Lwów, 1884. — 275 s.
21. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878 — 381 s.; його ж. Zameczki podolskie ua kresach multanskich. — Warszawa, 1890. — T. 1. — 308 s.
22. Kyrk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienca Podolskiego / K. Stopka // *Kamieniec Podolski: Studia z Dziejów Miasta i Regionu*. — Kraków, 2000. — S. 67–111.

23. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczynski.— Wilno, 1820. — T. 1. — 183 s.
24. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów / A. Przedziecki. — Wilno, 1841. — 115 s.
25. Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. — 2010. — T. XI. — S. 85–124.
26. Zródła dziejowe / pod red. A. Jabłonowski. — Warszawa : Gebethner i Wolff, 1889. — T. XIX. — 163 s.

Татьяна Зотова

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА В КАМЕНЦЕ-ПОДОЛЬСКОМ XVI–XVII ВВ.

В статье проанализированы основные этапы становления и функционирования армянской общины в Каменце-Подольском. Акцентируется внимание на статусе города и основах самоуправления. Определены особенности торговой и ремесленной деятельности армянской общины в период XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, армянская община, цеховая организация, торговля.

Tatiana Zotova

ARMENIAN COMMUNITY IN KAMIANETS-PODILSKYI IN 16TH — 17TH CENTURIES

The article contains the basic stages of formation and functioning of the Armenian community in Kamianets Podilskyi. Much attention is focused on the ethnic composition of the population of the city as it has status on the basis of government. The author explores the issue of the Armenian community population, the number of buildings which belong to Armenians, reflection of the community in the office work of the city. The questions of the state of justice in the Armenian community in Kamianets Podilskyi is outlined. The number of documents has been analyzed, the range of issues have been discussed. The features of trade and craft activities of the Armenian community in the 16th — 17th centuries have been determined. The author notes the specifics of the Armenian community in Kamianets Podilskyi in the form of transit trade between East and West, which was carried out by means of caravans. The article highlights the mobility of Armenian merchants who travelled to Kafa, Suceava Tokat, attended fairs in Lviv, Lutsk. However, the article notes that the majority of local Armenians were taken care not by trade, but craft work or by combination of these activities. Thanks to knowledge in Crimean-Tatar and Turkish languages and the awareness in Turkish and Tatar cases, Armenians were often involved in the diplomatic services as translators, counselors, mediators, developer or as diplomats. Thus, the author argues that the Armenian community exerted a significant impact on social, economic and cultural processes in Kamianets Podilskyi. Despite its “freedom” and autonomy there have been obvious limitations in trade and craft work. Together with this, the Armenians were one of the richest people in Kamianets Podilskyi. Their “mobility”, language and traditions of the eastern territories positively resulted in trade with the East, which was often out of reach for merchants from other urban communities.

Key words: Kamianets Podilskyi, Armenian community, guild organization.

Дата нахождения статті до редакції: 12 вересня 2016 р.